

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een taal in verandering: over de transformatie van Nederlands naar Afrikaans

Francken, A.A.P.; Praamstra O.J.

Citation

Francken, A. A. P. (2023). Een taal in verandering: over de transformatie van Nederlands naar Afrikaans. *Armada: Tijdschrift Voor Wereldliteratuur*, 22(78), 8-10. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3716790>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3716790>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een taal in verandering

over de transformatie van Nederlands naar Afrikaans

Toen de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in het midden van de zeventiende eeuw aan de zuidpunt van Afrika een verseringspost stichtte voor schepen op weg naar Indië of op retourreis, was het niet de bedoeling dat hier een volksplanting zou ontstaan. Maar omdat de Khoikhoi ('Hottentotten') minder vee leverden dan de VOC gewent had en zij het bij het kweken van groente en fruit helemaal lieten afweten, ontstond er ruimte voor de zogenaamde Vrijburgers: ambtenaren van de VOC die na afloop van het contract voor zichzelf begonnen. Het was het begin van een Nederlandse kolonie in Zuidelijk Afrika, die verder uitdijde door de komst van immigranten uit Europa: Nederlanders, maar ook veel Duitsers en een grote groep hugenoten; Franse protestanten die om hun geloof hun vaderland waren ontvlucht. Zij waaierden uit over steeds grotere delen van zuidelijk Afrika – de Kaapkolonie groeide en groeide.

Deze expansie ging ten koste van de oorspronkelijke bewoners. De Khoikhoi en de San (Bosjesmannen) moesten plaatsmaken voor de Europese nieuwkomers, die bovendien nog mensen aanvoerden uit Azië en andere delen van Afrika om ze als slaven te laten werken. Ook kende de Kaap nieuwgeborenen, waarvan flink wat 'van gemengden bloede'.

Zo ontstond een koloniale samenleving waar de blanke bevolking heerste over de zo uiteenlopende andere groepen. De Kaapkolonie was een boerenland met maar één belangrijke stad, de havenplaats Kaapstad. Khoikhoi die vrij wilden blijven, trokken weg, eerst naar het oosten, later ook naar het noordelijke binnenland. Zolang de VOC aan het bewind was, was Nederlands in de kolonie de officiële taal.

Tegen het einde van de achttiende eeuw was de blanke bevolking gegroeid tot ongeveer 20.000. Tenzelfdertijd liep het aantal slaven door de steeds weer nieuwe aanvoer op tot 26.000. De Khoikhoi waren intussen, ook door besmettelijke ziekten uit Europa, gedecimeerd tot slechts een fractie van hun oorspronkelijke aantal. De slaven deden het meeste werk, als landarbeider, ambachtsman of hulp in en om het huis. Behalve over slaven beschikten de blanken ook nog over (slecht betaalde) hulpkrachten die Khoi waren. Bezoekers signaleerden dat iedere blanke immigrant, uit welke stand ook afkomstig, zich meteen na aankomst 'heer' ging voelen.

Passanten

Nederlandse bezoekers waren er in de zeventiende en achttiende eeuw te over. Alle schepen van de VOC deden op hun reis van en naar Indië de verseringspost aan de Kaap aan. Soms bleven opvarenden van schepen er maar een paar dagen, soms ook weken of maanden, en een enkele Nederlandse bezoeker bracht er – meestal gedwongen – zelfs nog meer tijd door. Sommige van deze passanten hebben hun indrukken van het onbekende land aan het papier toevertrouwd: in dagboeken, brieven en reisverhalen.

De passanten keken hun ogen uit. Ze zagen een land waar weliswaar Nederlands gesproken werd, maar dat verder in alles anders was dan het moederland: de

natuur, de bergen, de wilde dieren, de exotische inwoners en zelfs hun 'landgenoten' die zich vaak wentelden in een ongekende luxe. Een kritische voorbijganger in de grote stroom van passanten was de marineofficier Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838), die in 1792-1793 ruim een jaar in de Kaapkolonie verbleef. Hij moest wachten op een vertraagde retourvloot die hij met zijn schepen naar Nederland moest escorteren. In dat jaar had De Jong alle tijd om op zijn gemak het land te verkennen. Hij was onder de indruk van wat hij zag. Kaapstad was prachtig: hij kende geen stad met zoveel fraaie huizen en de Compagniestuin was onvergelijkbaar. Maar wat hem nog het meest verbaasde was het luie leven dat de Europese inwoners

Justus Swaving (1784-1835) (uit diens boek *Offer aan de lijdende onschuld* [...], Dordrecht 1827)

leidden, dankzij het overvloedige bezit van slaven. De Jong was niet principieel tegen slavernij, maar de Kapenaars overdreven het. In een huishouden dat op orde was, zou men volgens hem gemakkelijk met vier tot zes slaven het werk kunnen doen, maar afgezien van de armsten had men er doorgaans tien tot twaalf. Er waren slaven om hout te kappen, minstens twee om te koken – een kok en een hulpje – en ook twee om de vrouw in de draagstoel mee uit te nemen. En dat was nog maar het begin:

Vele Kaapsche vrouwen niet gaarne zonder meid in haar kamer slapende, zoo wordt 'er daar alleen eene voor gehouden, die, beter gekleed dan de anderen, te gelijk de post van kamenier waarneemt, en het Psalm-Boek achterna draagt, als men naar de kerk gaat. Zijn 'er kinderen, zoo heeft ieder of somtijds twee dochters te zamen eene meid. Voor een klein kind is 'er een alleen noodig. Nu ontbreekt 'er nog eene, die wast, die bedden opmaakt; eene naaister, eene bruidster, waarmede 'er altoos drie en vier

worden bezig gehouden, en nu heb ik nog niets voor de stal.

De slaven deden alles: 'bakkers-slaven bakken; kleermakers-slaven naaijen; schilders-slaven verwen; die der timmerlieden timmeren, en de bazen zijn heeren en rijden maar.'

Ondanks al het uiterlijk vertoon en het voor de blanke bevolking paradijselijke leven koerste de kolonie juist in de tweede helft van de achttiende eeuw af op haar ondergang. Tijdens het verblijf van De Jong waren de dagen van de Nederlandse Kaapkolonie geteld. In 1795 werd Nederland een satellietstaat van Frankrijk, wat voor Engeland reden was om het bestuur van de Kaapkolonie over te nemen. Vanaf toen was het – met een korte onderbreking tussen 1803-1806, toen de Kaap weer even Hollands was – een Engelse kolonie.

Toch betekende dit niet het einde van de Nederlandse taal. Hoewel het Britse bewind altijd en overal het Engels propageerde, bleef het Nederlands van groot belang, als spreektaal maar vooral als cultuurtaal. Tot 1795 was het immers de officiële taal geweest, waarin allerlei soorten teksten, van rapporten, egodocumenten tot ook gedichten geschreven werden. De Engelse taalpolitiek prikkelde zelfs tot een Nederlands tegengeluid. Onder het Engelse bewind, dat een veel grotere persvrijheid kende dan de VOC, bloeiden de Nederlandse letteren als nooit tevoren. Maar al bleef het Europese Nederlands de standaard in de schrijftaal, de spreektaal daarentegen ging steeds meer haar eigen weg. In het dagelijks leven werden door uiteenlopende groepen verschillende varianten gebruikt, die in de loop van de tijd steeds verder afweken van het Nederlands in het moederland. Nederlandse bezoekers die met dit in hun oren vreemd klinkende Nederlands geconfronteerd werden, verbaasden zich.

Na 1795 liep het aantal passanten van Nederlandse afkomst hard terug. Ook kwamen er in de eerste helft van de negentiende eeuw nauwelijks nog nieuwe immigranten uit Nederland. Het Engelse bestuur bevorderde met name de immigratie uit Engeland. Vanaf 1820 werden er scheepsladingen *settlers* aan wal gezet. Toch zijn er in de vroege negentiende eeuw nog twee Nederlandse voorbijgangers geweest, die over hun verblijf aan de Kaap hebben geschreven. Beiden hoorden tot hun verbazing hoezeer het gesproken Nederlands van karakter was veranderd.

Swaving

De eerste van deze twee bezoekers was Justus Gerardus Swaving (1784-1835). In feite was hij eerder een immigrant die bij toeval in Zuid-Afrika belandde dan een passant. Toen hij in 1827 in de Kaap aankwam, had hij een veelbewogen leven achter zich. Hij had gevaren, was ambtenaar geweest, planter in Berbice (Guyana) en zakenman in de Verenigde Staten, waar hij in de gevangenis belandde. Na een half jaar lukte het hem de Verenigde Staten te ontvluchten en in maart 1812 kwam hij terug in Nederland. Hij was 28 jaar oud, had twee huwelijken achter de rug, en was volkomen blut. In 1813 trouwde hij voor de derde keer en werd leraar aan de Artillerie- en Genieschool in Delft. Daar werd

hij voor de tweede keer in zijn leven gearresteerd. Het was 1825. Tien jaar eerder zou hij in verband met zijn derde huwelijk documenten vervalst hebben. Swaving wachtte het proces niet af, vluchtte naar Londen en vervolgde zijn onderwijs carrière, maar nu als driefoudig taalleraar: Frans, Engels, Nederlands.

Om zijn inkomen aan te vullen schreef hij boeken. Swaving was een geboren verteller was, die openhartig en met veel humor over zijn leven in drie werelddelen schreef. Als schrijver trok hij veel lezers, als leraar veel leerlingen, zodat hij na een jaar zijn vrouw en hun drie dochters kon laten overkomen. Geldelijk ging het hun in Londen voor de wind, alleen miste Swaving Nederland. Maar zolang daar een arrestatiebevel tegen hem liep – hij was in 1826 door een militaire rechtbank veroordeeld wegens valsheid in geschrifte – kon hij niet terug. Toen bood een Engelse advocaat uitkomst: Sir John Wylde. Wylde volgde lessen Nederlands bij Swaving, omdat hij benoemd was tot voorzitter van het Hooggerechtshof in Kaapstad. Al was de Kaapkolonie al twintig jaar een Engelse kolonie, toch was Nederlands nog steeds de meest gesproken taal. Wylde stelde Swaving voor om in dienst van het Engelse gouvernement de functie van tolk-vertaler in het door hem geleide hof te vervullen. Swaving ging er enthousiast op in. Eindelijk zou hij weer onder landgenoten zijn en tegelijk een nieuw werelddeel leren kennen.

Bastaard Hollands

Eind december 1827 kwam Swaving na een reis van drie maanden met zijn gezin in Kaapstad aan. De eerste indruk viel niet mee. Het verschil tussen de wereldstad Londen en het provinciale Kaapstad was wel erg groot. Om zeven uur 's morgens, het tijdstip dat hij voet aan wal zette, waren er nauwelijks blanke inwoners op straat. Kapenaren hielden niet van vroeg opstaan. En de 'kleurlingen' die hij ontmoette, vond hij 'veel korter en leelijker, dan in de West-Indiën.' Gelukkig ontving Wylde hem hartelijk en een paar dagen later werd hij in het Hooggerechtshof plechtig beëdigd als tolk-vertaler. En een huis naar hun zin was zo gevonden.

Swaving verdiende goed. Maar vanaf zijn eerste werkdag was het hem duidelijk dat het werk niet gemakkelijk zou zijn. Hij had veel moeite met het Nederlands van de mensen voor wie hij moest tolken. Zij spraken een

soort van bastaard Hollandsch, hetwelk hier te lande, onder den boeren- en slavenstand, als ook onder de Hottentotten en allerlei andere vrije Heidsche volksstammen gesproken wordt, en welke zelfs den meer beschaafden der Christelijke en voornamelijk volksklasse niet geheel en al oneigen is, met uitzondering echter van de zulken, die in Nederland geboren of opgevoed werden.

Hij moest toegeven dat het in vergelijking met het Negerhollands (*) van de Caraïben wel meeviel, maar toch

is en blijft het eene onbegrijpelijke zaak, hoe eene taal, onder de van het moederland afgescheidene oorspronkelijke volksstammen, op zulk eene erbarmelijke wijze geradbraakt, en als het ware geheel en al uit haar verband kan gerukt worden; waarbij dan nog komt, dat men hier het zonderlinge zwak heeft, om aan verscheidene woorden juist het tegenovergestelde, of tenminsten gansch andere meeningen te hechten, dan bij ons te lande; bij voorbeeld de

werkwoorden *kuijeren, krijgen* enz., beteekenen hier *bezoeken, ontmoeten* enz.

Niet alleen verstond Swaving de Afrikaners slecht, de mensen in het gerechtshof verstonden hem evenmin. In feite was hij voor de functie van tolk-vertaler totaal ongeschikt. Niemand begreep wat hij zei en steeds weer moest men iemand erbij halen om uit te leggen wat hij bedoelde.

Swaving was uit heimwee naar Nederland van Londen naar Kaapstad verhuisd, maar nu bleek dat Zuid-Afrika in alle opzichten een ander land was. Zelfs de taal was niet meer hetzelfde. Het Nederland dat hij zocht heeft hij nooit meer teruggezien. In 1835 is Swaving in Kaapstad overleden.

Teenstra

De andere bezoeker uit Nederland in de vroege negentiende eeuw is Marten Douwes Teenstra (1795-1864), een herenboer uit Noord-Groningen. Omdat zijn zaken slecht gingen, besloot hij zijn geluk te beproeven

Marten Douwes Teenstra (1795-1864)
(Wikimedia commons)

op Java en daar een nieuw bestaan op te bouwen. Op 11 maart 1825 kwam hij in Zuid-Afrika aan. Maar wat bedoeld was als een oponthoud van enkele dagen, werd een verblijf van ruim vier maanden. Onderweg had hij kougevat, waardoor zijn gewrichten waren opgezwollen en hij niet meer kon lopen. Verlamd door reumatische pijnen werd hij van boord getild en overgebracht naar een pension. Een dokter schreef hem een badkuur in Caledon voor. Teenstra huurde een slaaf voor zijn persoonlijke verzorging en vertrok, liggend in een door tien paarden getrokken wagen. Hoewel hij de kuur vervelend vond – hij was lange tijd de enige bezoeker in het badhuis – knapte hij er wel van op. Vanuit Caledon maakte hij verschillende tochtjes in de omgeving. Na vijf weken voelde Teenstra zich goed genoeg om terug te gaan naar Kaapstad, waar hij opnieuw zijn intrek nam in een pension. Nu hij weer goed ter been was, sleet hij zijn tijd met 'uitgaan en straatslijpen'.

Teenstra is ongetwijfeld een van de oplettendste en best gedocumenteerde bezoekers van de Kaapkolonie.

Gesteund door wat hij bij anderen had gelezen, en met behulp van statistische gegevens die hij van het gouvernement had gekregen – zijn verslag staat vol met tabellen – schetst hij een buitengewoon volledig beeld van het leven aan de Kaap in de vroege negentiende eeuw. Systematisch behandelt hij de topografie, het aantal inwoners – uitgesplitst in verschillende bevolkingsgroepen – de plaatsen die hij in en buiten Kaapstad heeft bezocht, de zeden en gewoonten van de inwoners en hun politieke en sociale omstandigheden. Uitvoerig gaat hij in op de middelen van bestaan, op import en export, en natuurlijk – hij verloochent zijn boerenherkomst niet – op de landbouw en veeteelt. Ook de veranderingen in de Nederlandse taal ontsnappen niet aan zijn aandacht.

Een dialoog

Nadat Teenstra had vastgesteld dat ondanks het Engelse bestuur de moedertaal van de kolonie nog altijd Hollands is – veel mensen kennen geen Engels – merkt hij op dat het wel gaat om een 'enigermate verbasterde' variant. Om een idee te geven hoe het klinkt, last hij een dialoog in die door hem is gevoerd met een boer en boerin in Caledon:

(Ik zit voor des landmans woning op den wagen.)

De Boer. Koom af!

Ik. Dat zal mij met mijne stramme beenen veel moeite kosten, echter zal ik een weinigje afkomen.

De Vrouw. Voorzigtig, mijnheer! die stoep is banja hoog, dat zal niet braaf gaan nie.

(In huis komende.)

De Boer. Zit.

Ik. Hoe gaat het hier nog al in de buurt van Caledon, alles wel?

De Boer. Zóó. (Dat is tamelijk zoo bij 't oude.)

De Vrouw. Pamela! het die water nog niet gekookt nie?

Slavin. Nee.

De Vrouw. Roep voor Leida, dat ze hout in die combuis breng. (Dat is roep aan Leida.)

De Boer. (tot den slaaf November). Ga hier naast naar mijn' buurman de Rottum en zeg voor hem, dat het braaf slecht is, dat hij die vark maar zoo loopen laat.

De Vrouw. November! Zie daar is die aap weer uit de ket – Sies! ik ben bang, dat hij hier komt; kenje hem niet beter vastmaken nie?

De Boer. Die aap is braaf slim. Etc.

Teenstra voegt hier als commentaar aan toe, dat men hier in kort bestek 'de grootste en misschien de meeste taalfouten en voor den vreemdeling meest ongewone gezegden en eigene spreekwijzen' van de inwoners van de Kaapkolonie vindt. Ook verzekert hij de lezer dat hij beslist niet overdrijft. Hierna geeft hij nog een overzicht van enkele typisch Afrikaanse woorden met hun betekenis.

Na vier maanden kon Teenstra zijn reis naar Nederlands-Indië eindelijk vervolgen. Hij vertrok op 7 juli 1825. Ondanks het verbasterde Nederlands had hij de Kaapkolonie in zijn hart gesloten. Hij was van het land gaan houden. Bij zijn vertrek bedankt hij de Kapenaren voor de vriendschap en weldaden die zij hem bewezen hebben. Niet minder enthousiast was hij over het vruchtbare land, over de natuur en het klimaat. Hij had graag de rest van zijn leven in dit 'gezegend

paradijs willen doorbrengen, indien het thans slechts onder het Hollandsche gouvernement behoorde'. Van de Engelsen wilde hij niks weten. Maar een Nederlandse kolonie, dat besefte ook Teenstra, zal de Kaap niet meer worden.

Besluit

Uit de verslagen van deze ooggetuigen blijkt dat Zuid-Afrika nadat het een Engelse kolonie was geworden, in rap tempo verder van Nederland vervreemde. Afgezien van een handjevol mensen uit Nederland, of mensen die in Nederland gestudeerd hadden, spraken men in het dagelijks leven 'Kaaps-Hollands'. Al hield men in de kerk en in geschrifte vast aan de oude moedertaal.

Ook daar zou verandering in komen. In 1875 werd in de Kaapkolonie het Genootschap van Regte Afrikaners opgericht, dat ijverde voor de invoering van het

Afrikaans als schrijftaal. Voorstanders van het Nederlands zouden zich daar nog een kwart eeuw tegen verzetten, maar na de Boerenoorlog (1899-1902) en het ontstaan van de Tweede Afrikaanse Taalbeweging (1905) was de rol van het Nederlands snel uitgespeeld. Toen in 1910 de Unie van Zuid-Afrika werd uitgeroepen, leek het Nederlands nog een belangrijke slag te winnen, omdat het naast het Engels als een van de twee officiële talen erkend werd, maar het was een Pyrrus-overwinning. In 1914 werd het scholen toegestaan om in plaats van Nederlands Afrikaans als onderwijstaal te gebruiken. Tussen 1914 en 1919 werd het Afrikaans ook de taal van de kerk en viel het besluit om de Bijbel in het Afrikaans te vertalen. In 1933 was die vertaling voltooid, vier jaar later gevolgd door de psalmberijming. In 1918 werd Afrikaans naast Engels de tweede taal van de staatsdienst en in 1925 van de wetgeving. Dat jaar werd het Afrikaans als officiële taal erkend

doordat bij wet werd vastgelegd dat onder Nederlands ook Afrikaans kon worden verstaan.

1925 is nog maar honderd jaar geleden. Maar dankzij twee oplettende Nederlanders die de Kaapkolonie in de vroege negentiende eeuw bezochten, weten wij dat honderd jaar eerder het Nederlands zich als schrijftaal lange tijd tegen een Engelse overrompeling wist te verzetten, maar intussen als spreektaal al snel door het Afrikaans was verdrongen. <

Dit artikel is een bewerkt gedeelte uit: Eep Francken en Olf Praamstra, *Geen land voor dromen. Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023).

(*) De term is nog altijd gangbaar in de (historische) taalkunde.

'Het park na het vallen van de bladeren'

Karel Schoeman (1939-2017) geldt als een van de belangrijkste Afrikaanse schrijvers van zijn tijd. Door zijn langdurige verblijf in Europa was hij in staat zijn geboorteland met een afstandelijke blik te bezien. Zijn voornaamste romans – *'n Ander land* (1984) en het *Stemmedrieluik Hierdie lewe* (1993), *Die uur van die engel* (1995) en *Verliesfontein* (1998) – zijn van een indringende schoonheid. Zijn omvangrijke oeuvre omvat, behalve romans, ook verhalen, hoorspelen en geschiedkundige werken. 'Het park na het vallen van de bladeren' (1966) handelt over oud en ontheemd zijn, en over de veranderende wereld. In eerste instantie gaat het verhaal over joodse mensen in de diaspora die nog herinneringen hebben aan het oude Europa. In tweede instantie heeft het verhaal ook een meer universele lading en gaat het over de ervaringen en vooral het gevoel van verlies, van migranten in het algemeen.

Ze kwamen altijd samen in het park, wat ook het makkelijkst was, want ze woonden in verschillende delen van de stad, en wanneer ze een keer de deur uit wilden of geen zin meer hadden in hun medekostgangers, het beperkte uitzicht of de kamers waar de zon nooit scheen, begaven ze zich naar het park, naar de vriendelijke bankjes en het zonnetje, met de wijdse plantsoenen rustig om hen heen en het geraas van de stad, tegelijk met haar kantoren en appartementsgebouwen, weggedrukt achter de spijlen van het hek. Al vroeg kwamen ze hun bankjes in bezit nemen, en niemand betwistte ooit hun recht erop. Wie was er trouwens in hen geïnteresseerd? Een stelletje tamelijk armoedige oude mensen die in een vreemde taal spraken en met buitenlandse driftigheid gebaarden: er is niets meer.

Oude mensen voor wie het leven was voorbijgegaan zodat er geen hoop of verwachting meer reesteerde,

bijgeengewaaid uit talloze landen, residu van talloze oorlogen, pogroms en vervolgingen, totdat ze uiteindelijk onder deze vreemde zon waren beland, toevallig samen op de bankjes in het park. Ze waren oud, het leven was voorbij en het ontbrak hen aan de tijd om wortel in vreemde aarde te schieten. Buitenstaanders zouden ze blijven, en ze verlangden er ook niet naar om in deze laatste jaren iets meer te worden, want mensen bereiken een punt waarop het mogelijk is je te onttrekken aan de onherbergzaamheid van het heden en geen verdere steun of bijstand te vragen als het voorbij is: datgene wat als volbracht gold, als afgerond, voor altijd onaantastbaar.

Bijna toevallig waren ze bijeengekomen en hadden ze zich verzameld in het park. Hoeveel andere mensen waren er nog die hun taal konden spreken, hoeveel konden zich nog de oude, verloren wereld herinneren die hun ooit had toebehoord of konden er überhaupt nog belangstelling voor opbrengen? Niemand, alleen zij, en dus hielden ze zich steeds krampachtiger aan elkaar vast – de mensen die elkaar nog konden verstaan en begrijpen en die de dagelijkse verzekering vormden dat ze niet alleen waren.

Van iedereen die daar op de bankjes bijeenkwam was meneer Treisman de meest gereserveerde. Gewoonlijk bleef hij toeschouwer aan de rand van de groep en stelde hij zich er tevreden mee om gewoon maar glimlachend te luisteren, terwijl zijn ogen van de ene spreker naar de andere gleden: de oude meneer Marcus met zijn sjaal en breedgerande hoed, meneer Seidel met zijn uitgeplozen Hebreeuwse kranten, meneer Jedeiken, dubbelgebogen over zijn wandelstokje, mevrouw Abel met de jubelende lach en juffrouw Guret met het wollen mutsje – zij, en alle andere leden van het groepje. Je zou zeggen dat ze hem overstemden en overweldigden met hun betogen en argumenten, maar zijn zwijgen was volkomen vrijwillig. Voor hem betekenden deze bijeenkomsten en gesprekken misschien ook het meest: de vertrouwde taal, en mensen die een oude en verloren wereld in leven konden houden over een afstand van vele jaren en kilometers.

De herfst kwam altijd als een bedreiging: de lichte karteling aan de rand van een blad, de koelte in de lucht en het verwelken van de bloemen. De dagen werden korter en killen en de uren dat ze samen waren werden minder. Ze wachtten iets langer voordat ze de deur uit gingen, en steeds vroeger wreef de een of de ander de handen tegen elkaar: ja, het weer werd koud.

Net als de bladeren op de brede paden en het zonnige gras vielen die woorden langzaam en bedaarnd op de feestelijkheid van hun gesprek. De winter kwam eraan, de winter kwam eraan, en de kring werd opgebroken; de bladeren vielen en de bomen stonden er troosteloos bij. Slechts af en toe, toevallig bijna, liep je in deze maanden nog een van de leden van de kring tegen het lijf.

Voor Treisman was het een eenzame tijd, de wintermaanden met hun kale bomen en de kille blauwe schaduwrijven van straten waar geen zon kwam. Alleen aan het eind van die straten zag je nog een verre zonnigheid, als een belofte waaraan je je kon vasthouden. Het zou weer lente worden, met een groene was over de bomen en de jubel van narcissen in de strak aangelegde bloembedden; en op een dag zou meneer Marcus weer met zijn sjaal om zijn nek plotseling op de rand van een bankje zijn handen tegen elkaar zitten wrijven in de zonneschijn. Mooi weer, ja, heus.

Een voor een traden ze te voorschijn uit verspreid liggende flatjes en kamers om de dagen te laten verstrijken, al pratend in het zonnetje. Treisman kwam weer meeluisteren. Dat was immers alles wat ertoe deed: vertrouwde stemmen in een bekende taal over een geliefde wereld: witte dorpjes en ganzen op de weg, feestmaaltijden en begrafenissen, oude verhalen en gezegdes die ze als kind gehoord hadden. Hand in hand vormden ze een kring, gesteund en bijgestaan door hun gedeelde verleden, de enige werkelijkheid die voor hen behouden was gebleven.

Op een dag ontbrak meneer Marcus plotseling en zonder waarschuwing uit de groep. Toen hij de tweede dag nog niet kwam opdagen, nam meneer Seidel het op zich om op weg naar huis bij zijn kamer langs te